

A SZOCIALISTA FEJLŐDÉS DIALEKTIKÁJÁNAK SAJÁTOSságAIRÓL

Szocialista fejlődésünk eddig eltelt negyven esztendejéről nem csupán azért emlékezünk meg kitüntetett figyelemmel és érdeklődéssel, mert a négy évtized kerek évfordulót jelez, hanem azért is, mert itt már határozott történelmi korszakkal van dolgunk.

A történelmi, gazdaságtörténelmi, politológiai és egyéb kutatások e korszak hatalmas mennyiségű tényanyagára építve jelentős mértékben előrehaladtak a főbb összefüggések feltárásában.

Mindez csak azért volt lehetséges, mert napjainkra kibontakoztak, megérttek azok a korábban csupán csirájukban, tendenciaként létező folyamatok, amelyek ismeretében érvényesíthetjük azt a marxi módszertani elvet, hogy az alacsonyabb fejlődési fokokat a kibontakozott magasabb szemszögéből lehet megérteni. Az elmondottakból következik, hogy elérkezett az idő arra is, hogy kísérletet tegyünk e történelmi korszak társadalomfilozófiai elemzésére, s ezzel kapcsolatosan egy olyan nézőpont érvényesítésére, amely a materialista dialektika szemszögéből igyekszik feltárni fejlődésünk néhány sajátos vonását. Természetesen nem valamiféle spekulatív dialektikáról van szó, nem arról, hogy a reális társadalmi folyamatokat az általános fejlődéstörvények "megvalósulásaként" fogjuk fel. Éppen ellenkezőleg, a dialektika törvényeit magukból a reális folyamatokból kell újra meg újra kimutatnunk, de nem azért, hogy ezzel ismételten bizonyítsuk érvényességüket, hanem azért, hogy sajátosságaik feltárásával gazdagítsuk magának az általánosnak a tartalmát. Éppen ezért szocialista fejlődésünk dialektikájának vizsgálatában nem szorítkozhatunk tisztán topológiai vizsgálatokra, vagyis arra, hogy például az ellentmondások, az ugrásszerű változások stb. miben különböznek más történelmi korszakok ellentmondásaitól vagy a benünk végbemenő minőségi változásoktól. A szocialista fejlődés dialektikájának elemzése magában kell, hogy foglalja a szocialista önismeret problematikáját is, vagyis azt, hogy a mindenkori szocializmuskép milyen fokon és milyen módon képes megmutatni a valóságos viszonyokat, hogyan képes elméletileg megragadni azokat. Arról van szó, hogy nem elégedhetünk meg azzal, hogy a történelmi folyamatot tisztán tárgyi folyamatként vizsgáljuk, szemléletünknek ki kell terjednie a kor szellemi-tudati folyamataira is. A dialektika, a logika és az ismeretelmélet egységének lenni elve abban az esetben azt jelenti, hogy nem alkalmazhatunk tisztán dialektikai vagy tisztán ismeretelméleti, illetve logikai elemzést, a társadalmi-történelmi folyamat vizsgálatában ezek a nézőpontok áthatják és kiegészítik egymást. A szocialista fejlődés nem csupán "objektív folyamat", hanem egyben önmeghatározás" is, minél jobban kibontakozik a történelmi folyamat, annál jobban feltárul előtünk a tartalma, annál jobban gazdagodnak, elmélyülnek és differenciálódnak azok a fogalmak és elméleti tételek, amelyek segítségével tudatosítjuk magunkban ezt a történelmi folyamatot.

Érvényes mindez magára a szocializmusnak a fogalmára is. A szocializmus meghatározás változásai egyfelől minden esetre azzal függnek össze, hogy a kibontakozó szocializmus valóságos jegyei is változnak. Ennek regisztrálása azonban nem merülhet ki abban, hogy e jegyeket "listába szedjük", s azután konstatáljuk az ettől való eltéréseket "térben és időben" - ahogyan azt néhány szerzőnél olvashatjuk.

A fogalmak változásainak dialektikus kezelése ebben az esetben azt jelenti, hogy fogalmaink tartalmi változásaiban, tartalmi jegyeik közötti mélyebb összefüggések feltárásában magát az objektív történelmi folyamatot mutatjuk meg egyre mélyebben, egyre differenciáltabban és ez által egyre pontosabban. A szocialista fejlődésben ugyanis a szubjektív dialektika nem egyszerűen reflexió, a folyamat külső tudatosítása, hanem magának a folyamatnak az eleme, annak szerves alkotórésze.

Ma már minden lehetőségünk megvan arra, hogy elkezdjük a vázolt feladat megoldását. Ehhez a munkához kívánok néhány gondolattal hozzájárulni, s két kérdéssel foglalkozom részletesebben.

Az első: a szocialista fejlődés folyamatának problematikája, az extenzív és az intenzív szakaszok dialektikája; a második: az átmeneti korszak, és a szocialista építés, valamint a "tulajdonképpen", a felépült szocializmus történelmi helye.

Ami a szocialista fejlődés extenzív és intenzív fejlődési szakaszait illeti, abból a történelmi tényből kell kiindulnunk, hogy hazánkban a szocialista fejlődés kezdetekor a társadalom gazdasági fejlettsége viszonylag alacsony, erőforrásai ezért igen korlátozottak voltak, és ehhez nagymértékű háborús pusztulás járult. A helyzetet súlyosbították a kedvezőtlen nemzetközi gazdasági feltételek, a hidegháborús nyomás a világimperializmus részéről és a baráti országoktól várható segítség korlátozottsága. Ilyen körülmények között egyfajta hiánygazdaság, sajátos hadikommunizmus érvényesült. Mindebből egyenesen következik, hogy a szocialista építés alapvető gazdasági célkitűzései, az iparosítás, a mezőgazdaság nagyüzemmé tétele a szocialista átszervezés utjai, döntő részben mint menyiségi növekedés fogalmazódtak meg. A szocializmus alapjainak lerakása maga is egyfajta mennyiségi szemlélet formájában tudatosult, az államosítás, a szövetkezetek szervezése számszerűsített módon jelentkezett, százalékokban, munkáslétszámban, a földterület nagyságában stb. fejeződött ki.

Visszatérve a szocialista iparosításhoz, leszögezhetjük, hogy a történelmi feladatok mennyiségi megfogalmazása, a szocializmus felépítésének meghatározott számadatokhoz, acél, szén, buza, stb. millió tonnáihoz való kapcsolása nem más, mint a fejlődés extenzív szakaszának tudati kifejlődése. Ez azonban ahhoz a fontos következtetéshez vezetett, amely szerint maguk a szocialista viszonyok, beleértve a gazdasági-termelési viszonyokat is,

teljesen állandóak, lényeges változásokon nem mennek keresztül mindaddig, amíg el nem következik a kommunizmusra való áttérés.

Hangsúlyozni szeretném, a gazdasági fejlődés egy bizonyos szint elérése előtt alapjában véve csak extenzív lehet, mindaddig, amíg a hiány és a jelentős méretű tartalékmunkaerő bevonása lehet a fejlődés hajtóereje, addig a társadalomnak nincsen ereje és motivációja az intenzív fejlődés motorjának, a műszaki tudományos fejlesztésnek a beindítására.

A szocialista fejlődés extenzív szakaszát jellemzi az is, hogy itt az elosztás szocialista elve -, a munka szerinti elosztás, - meglehetősen következtlenül, deformált módon érvényesült. A deformitás fő iránya az egyenlősi, a nivellálás felé való eltolódás volt. A munka szerinti elosztással kapcsolatos problémák önmagukban is arra utalnak, hogy itt mélyebb gazdasági okok játszanak szerepet, nevezetesen, hogy a szocialista gazdasági viszonyok egészében véve fejlettségüknek egy alacsonyabb fokán álltak.

Az elosztási viszonyok, ezen belül a személyes fogyasztással kapcsolatos elosztási viszonyok ugyanis elválaszthatatlanok a gazdaság egyéb, alapvető és meghatározó viszonyaitól, döntően a tulajdonviszonyoktól. A szocialista gazdasági viszonyok fejlődésének gondolata, ezen belül a tulajdon problémája, jellemző módon éppen a 70-es években merült fel, akkor, amikor a fejlődés intenzív szakaszára való átmenet napirendre került. A termelési eszközök társadalmi tulajdona olyan általános keret, lehetőség, amelyet mindig valamilyen konkrét, történelmileg meghatározott tartalom tölt ki. A tulajdon fejlődésének fő iránya természetesen a kollektív jelleg kibontakozása, elmélyülése, amely két fő irányban megy végbe: 1. magukban az elemi termelési egységekben (vállalat, szövetkezet). 2. a termelési egységek közötti viszonyokban. E két fő irány természetesen feltételezi és áthatja egymást. Közös lényegük, tartalmi vonásuk, hogy a tulajdonosi és rendelkezési viszonyok lehetővé tegyék a legkülönbözőbb érdekek optimális és racionális egyeztetését. Ez a szocialista tulajdon fejlettségének fokmérője. Ennek egyik lényeges megnyilvánulása a munka szerinti elosztás kibontakozása is, ugyanis mindaddig, amíg nem válik általánossá az egyenlő értékek cseréje a gazdaság egészében, amíg nem érvényesül a gazdasági hatékonyság minden szinten és szférában, addig nem válthat általánossá az egyes dolgozók teljesítményének differenciált figyelembevételé sem.

A következőkben a szocialista fejlődés periódusai, szakaszai problémáinak egy-két vonatkozását érintem. A periodizációnak nagy irodalma van, a magam részéről nem is kimondottan a szakaszolás oldaláról közelítem meg a kérdést, hanem inkább a szocialista fejlődés bonyolultsága oldaláról. A fejlődés egészének igen sokoldalú értékelését találjuk Berend T. Iván előadásában, amelyet a 40 éves fejlődésünkről a Magyar Tudományos Aka-

démián rendezett jubileumi tudományos ülésen tartott. Az értékelés azért mutat ilyen összetett képet, mert maga a fejlődés objektíve rendkívül sokrétű, bonyolult volt. A különböző objektív viszonyítási lehetőségek bonyolult szövevényt alkotnak, amellet változásokon mennek át, a történelmi szituáció változásai következtében maguk is átrendeződnek.

A teljes történelmi fejlődésünk értékelésében nem nélkülözhetjük azokat az elméleti előfeltevéseket, amelyeket a szocializmussal kapcsolatosan Marx fogalmazott meg, mindenekelőtt "A gothai program kritikája" című művében.

Mint ismeretes, Lenin is erre támaszkodott, az "Állam és forradalom" című művében.

Ennek lényege közismert, azonban az a véleményem, hogy a valóságos szocialista fejlődés tényeivel és tapasztalataival való következetes szembesítéssel irodalmunk mindmáig adós maradt. Mindenekelőtt félreérthetetlenül le kellene szögezni, hogy Marx a kommunizmus alsó fokáról, egész kommunizmus koncepciójával összhangban az akkor legfejlettebb tőkés társadalmak vonatkozásában beszélt. Nem szolt és nem szólhatott a közepesen vagy gyengén fejlett, a vegyes társadalmi strukturájú kelet- és középkelet-európai országok fejlődési problémáiról, hiszen az ő életében a szocialista forradalom lehetősége ezekben az országokban még nem került napirendre. Ezt a problémát elméletünk a szocializmus építése, illetve a felépített szocializmus terminusokkal közelíti meg, vagyis azzal, hogy a kapitalizmus megdöntése után beiktatódik az ugynevezett átmeneti korszak, melynek lényege az, hogy a végére felépül a szocializmus. Az átmeneti korszak határát megjelölhetjük persze a szocializmus alapjainak lerakásában és (gyakran találkozunk egy ilyen megoldással is), ebben az esetben is megmarad azonban az átmenetiség kifejezése, nevezetesen a szocializmus építése ("még nem épült fel a szocializmus"), vagy a "fejlett szocializmus építése" megjelölés.

Véleményem szerint a probléma megoldásához még konkrétabb történelmi elemzés szükséges. Arról van szó, hogy a szocialista fejlődés belső tartalmát lényegesen befolyásolják azok a konkrét történelmi körülmények, amelyek között elindul és végbemegy. Berend T. Iván az említett előadásában e körülményekre igen tömören és igen találóan mutatott rá.

"... az utóbbi négy évtized egyszerre illeszkedik szervesen a megelőző évszázad történelmi szakaszába ugyanakkor - minőségi fordulatot idézve elő abban - egyben az évszázadhoz hasonlóan leküzdhetetlennek tetsző elavult szerkezeti megmerevedettségekkel való szakításhoz vezet". A fejletlen kapitalista és prekapitalista vonások, tartalmak összefonódása következtében hazánkban történelmileg először a demokratikus forradalom megvalósítása került napirendre 1918-19-ben, és sajátos módon 1945-ben is. A demokratikus forradalom

azonban, mint ismeretes, két alapvető sajátosságot mutatott mindkét forradalmi szakaszban: 1. vezetése, végigvitele a proletariátusra hárult; 2. érvényesült a forradalom permanenciája, vagyis a demokratikus forradalom átnőtt szocialista forradalomba. Felmerül azonban a kérdés, vajon a forradalmi folyamat első szakasza (a népi demokratikus forradalom győzelméig, a szocialista építés kezdetéig) ténylegesen teljesítette-e mindazokat a történelmi feladatokat, amelyek napirenden voltak, s melyeket a fejlett tőkésországokban maga a polgári fejlődés valósított meg? Részben bizonyosan. Utalhatunk a földosztásra, az állam és az egyház elválasztására, a parlamenti politikai rendszer kialakítására, és még másokra is. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról sem, hogy lényeges, rendkívül lényeges történelmi feladatok ebben a néhány éves időszakban egyáltalában nem valósultak meg, és a dolog természetéből adódóan nem is valósulhattak meg. Ebből egyenesen következik, hogy mindezeknek a feladatoknak a megoldása a szocialista fejlődés korszakára maradt, mindezeket a feladatokat egy szocialista politikai, illetve gazdasági struktúra körülményei között kellett megvalósítani. Az, hogy hazánkban a tőkés polgári fejlődés következtlenül, alacsony fokon valósult meg, arra kényszerített bennünket, hogy az ország modernizálását a szocialista fejlődés menetében, annak keretei között és annak módszereivel valósítsuk meg.

A dolog lényegét tekintve ez azt jelenti, hogy eddigi szocialista fejlődésünkben a történelmi feladatok összetorlódtak, a szocialista fejlődés olyan körülmények között bontakozott ki, amikor az ország modernizálása még korántsem fejeződött be.

A modernizálásnak, az elmaradt tőkés-polgári fejlődés "bepótlásának" szocialista strukturák közepette történő véghezvitele számtalan előnnyel járt, lehetőséget nyújtott arra, hogy ez a folyamat viszonylag gyorsan, célirányosan, az erőforrások koncentrált felhasználásával menjen végbe. Emellett azonban számos, nem lebecsülendő negatívumot, hátrányt is elkönyvelhetünk.

Az iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a nagymértékű társadalmi mobilitás, a kultúra, az oktatás forradalma, az urbanizáció milliányi ember problémája, konfliktusa volt. Mindez úgy is tudatosulhatott, mintha mindez a szocializmus lényegéhez tartoznék, a szocialista társadalmi rendszer következménye lenne. Az elmaradottság felszámolásával járó rendkívüli erőfeszítéseket, sőt áldozatokat azonban a szocialista rendszernek vállalnia kellett és részben vállalnia kell ma is.